

УДК 316.647.8(=163.2)(477.74)

Н. О. Нікон

Одеський національний університет імені І.І.Мечникова

ЕТНІЧНІ СТЕРЕОТИПИ В СВІДОМОСТІ БОЛГАР

Анотація. У статті розглянуто основні особливості формування, функціонування та роль етнічних стереотипів у свідомості. На основі матеріалу, отриманого в ході інтерв'ювання болгар, які проживають на території Одещини розглянуті авто- та гетеростереотипи, які сформувалися в результаті взаємодії культур.

Ключові слова: міжетнічні відносини, взаємопроникнення культур, етнічні (національні) стереотипи, автостереотипи, гетеростереотипи, «портрет» національного характеру.

Процес становлення державності в Україні відбувається за участю представників багатьох національних меншин.

Культурний фактор у житті етносів завжди відігравав важливу роль. Вироблена століттями етнічна специфіка знайшла своє втілення в культурі, мові, традиціях, свідомості та самосвідомості, психології та характері етнічних спільнот. Супроводжуючи їх на всьому шляху соціокультурного розвитку, етнічні стереотипи передавалися з покоління в покоління, дбайливо зберігалися й культивувалися його представниками, ставши, тим самим, невід'ємним елементом етнічної свідомості та самосвідомості.

Культура кожного народу визначається насамперед соціальною сутністю цього народу, яка залежить від того соціального субстрату, який відрізняє її від інших. У неї входять і етнічно специфічні елементи, або шари культури, які також забезпечують внутрішньонаціональну консолідацію націй. У культуру націй входять і елементи адаптованої загальнолюдської культури, так само як і ті, які в принципі не мають етнодиференціюючих властивостей [3, с. 234–235].

Культура впливає на міжнаціональні настанови, а вони у свою чергу впливають на розвиток культури [3, с. 235].

Настанови, що закріпилися замолоду, важко змінюються в зрілому віці, етнічні стереотипи, сформовані в ході соціалізації, переваги, орієнтації будуть впливати на свідомість, поведінку протягом усього життя людей і на те, як вони, у свою чергу, будуть виховувати своїх дітей.

Швидке поширення західної цивілізації по планеті призводить до того, що різні суспільства все більш і більш наближаються до одного і того ж самого культурного типу або ж, якщо вони занадто різко розходяться із цим пануючим типом, повністю вимирають. Процес зникнення культур з лиця землі проходить дуже інтенсивно,

зокрема тому, що західна цивілізація з її ідеологією та економічною системою проникає в усі інші культури. Стандартизація людства може зайти настільки далеко, що вона знищить будь-які відмінності між локальними групами. Але цілком можливо, що поліпшення техніки зв'язку та пересування призведе до повного зникнення порівняно ізольованих суспільств. Жодній малій групі людей ніколи не буде знову дано виробити унікальну культуру, мало або взагалі не контактуючу із зовнішнім світом протягом цілих сторіч, як було в минулому [9, с. 230].

У цей час усе більшою мірою доводиться стикатися з проблемою взаємопроникнення культур. Навчання студентів в інших країнах, міграція населення, створення міжнародних трудових груп, підрозділів та інших структур ставить проблему перебування в іноетнічному середовищі, у якому необхідно опанувати новою мовою, уявленнями, нормами, цінностями, приписами, обмеженнями, які охоплюють і регламентують усі сторони життєдіяльності [4, с. 62].

Потрапляючи в природну необхідність спільної життєдіяльності, різні етнічні спільноти у своїй взаємодії породжують нову культуру, яка опосередковує всі корисні форми організації спільної діяльності [4, с. 64].

Власна модель державного і культурно-історичного розвитку будь-якого суспільства знаходить свою досконалість тоді, коли сплав елементів своєї і чужої культури пронизує власний «Я»-етнос, проникає в переживання, акти волі, у глибину того, що для етносу є найбільш близьким, найбільш зрозумілим і, водночас, найбільш важким для раціонального визначення (філософи називають це актом ентелехії). Взаємодія «свого й чужого» розриває рамки запозичання та переходить у діалог культур при утворенні власної культури.

У результаті міжетнічних взаємодій (різного роду контакти між етносами, що ведуть до зміни індивідуальних і соціальних характеристик кожної із взаємодіючих етнічних груп і їх окремих представників, а також до інтеграції їх певних якостей і властивостей [7, с.159]), утворюються уявлення про свою й чужу етнічну групу, що переростають у стереотипи.

Кризовий стан духовної культури, породжуване синдромом непередбачуваності розвитку світового співтовариства в цілому, ставить проблему існування етнічних стереотипів у ряд актуальних. Зближення й вирівнювання матеріальної сторони буття людей дозволяє зробити висновок про переміщення етнічних особливостей зі сфери матеріальної в духовну, соціально-психологічну, пов'язану з етнічною самосвідомістю.

Підйом етнічної свідомості й самосвідомості, активізація етнічних процесів у поліетнічних державах, сплеск етнічного відродження є відповідною реакцією етносів на результат техногенної цивілізації, що проявляється в прагненні етносів уникнути нівелювання й зберегти свою етнічну специфіку, духовну культуру, накопичену століттями. Духовно-практична сторона буття етносів, пов'язана із соціальною та культурною сферами, з ідеологією, найбільш яскраве відбиття знаходить у суспільній свідомості й самосвідомості етносів. Акумулюючи в собі

всі існуючі протиріччя буття, етнічні стереотипи виступають активною силою в перетворенні духовної складової суспільства.

У цей час актуальність вивчення функціонування і ролі етнічних стереотипів у духовній культурі поліетнічного суспільства диктується необхідністю прогнозування різних соціальних, культурних, політичних колізій, що виникають на міжетнічній основі, з метою їх розв'язання.

Аналіз функціонування етнічних стереотипів у різних галузях суспільствознавчого знання (історії філософії, історії, психології, етнографії) ведеться давно і зібрано значний матеріал для узагальнення. Етнічні стереотипи можуть бути розглянуті як реально функціонуючі в суспільній свідомості явища, що проявляються суто індивідуально у кожного представника етносу в певній ситуації і за певного збігу обставин.

Як відомо, характер етнічних контактів значною мірою визначається саме етнічними стереотипами.

Дискусіям із приводу уявлення національного «себе» (фактор адресанта) і образу «іншого» (фактор адресата), функціонуванню в даному контексті різноманітних (соціальних, національних, ідеологічних і інших) стереотипів присвячуються багато публікацій (Ю. Д. Апресян, А. К. Байбурін, Г. С. Батигін, Ю. В. Бромлей, Л. Г. Гусякова, П. Н. Донець, У. І. Карасик, Ж. Коллен, І. С. Кін, В. Красних, У. Ліпшман, В. А. Маслова, А. В. Міхєєв, Ю. Е. Прохоров, З. В. Сікевич, С. В. Сілінський, Г. Г. Слишкін, Ю. А. Сорокін, Ю. С. Степанов, В. Н. Телія, С. М. Толста та ін.).

Проблема функціонування етнічних стереотипів і їх впливу на процес міжетнічної інтеграції розглядається в роботі Н. Маликової [8, с. 98–114].

Завданнями даної роботи визначено розгляд таких аспектів етнічних стереотипів:

- сутність етнічних стереотипів, їх місця й ролі в духовній культурі;
- виявлення специфіки функціонування етнічних стереотипів у сучасному світі;
- розгляд ролі позитивних і негативних етнічних стереотипів поведінки та мислення в процесі міжкультурної взаємодії;
- визначення ролі етнічних стереотипів у формуванні міжетнічних відносин, яка полягає в акумуляції досвіду, що склався в процесі взаємодії етносів у різних сферах життєдіяльності;
- вивчення регіональних особливостей функціонування етнічних стереотипів у духовному житті болгар Одещини.

При аналізі важливості тих чи інших приписуваних етнічним групам і їх окремим представникам стереотипів виникає передусім запитання: «Чи впливають стереотипи на міжетнічні відносини?». Якщо під впливом розуміти не тільки зміну міжетнічних відносин, але і їх збереження, то визнання за стереотипами функції збереження відносин між групами фактично ствердно відповідає на це запитання. Наявність стереотипів, особливо стереотипів погоджених, виразних і емоційно забарвлених, якоюсь мірою сприяє стабільності існуючих відносин (у тому числі міжетнічних).

Взаємообумовлені відносини всередині етнічної спільноти зберігаються у вигляді традицій, ритуалів, звичаїв. Зовнішні відносини із сусідами формуються або як дружні, або як ворожі, що зберігаються у вигляді завітів, билин, переконань і образів ворога з особливим випинанням найнебезпечніших рис його поведінки. Сьогодні формування уявлень як про внутрішні форми взаємин у співтоваристві, так і про зовнішні його відносини цілком визначаються засобами масової інформації й спрямованістю ідеологічної роботи. Саме через кіно, книги, радіо й телепередачі цілеспрямовано формується й підтримується необхідна інформація [4, с. 57].

Національний стереотип етнічної або національної групи припускає наявність певної риси у всіх представників. Це недиференційоване судження неминуче містить у собі – приховано чи явно – певну оцінку. Порозуміння із приводу такої оцінки робить стереотипи однаковими для всіх членів групи, а використання негативного оціночного стереотипу стає в певних умовах свого роду «гарним тоном». Особливо слід зазначити виняткову стійкість стереотипу. Властивості національних стереотипів були виявлені досить давно, що зробило їх, крім усього іншого, й інструментом політики. Характер стереотипу, його якість у значній мірі визначається тими соціальними завданнями, до здійснення яких прагнуть його носії. Так, національні й етнічні стереотипи виступають як засіб протесту проти певного порядку й сприяють його ослабленню. Політичним цілям служать стереотипи, що виникають у відносинах дискримінуючої та дискримінованої нації. Дискримінуюча нація, як правило, створює, поширює й підтримує стереотипи своїх представників у вигляді образу людей більш здібних, більш відповідальних, більш хоробрих, більш справедливих, ніж представники дискримінованої нації. Однак нав'язати такий стереотип суспільній свідомості дискримінуючій нації вдається далеко не завжди. Набагато частіше трапляється так, що нація, яка дискримінується, сама створює стереотипи свого «дискримінатора» у вигляді спотвореного образу жорстокої, безжальної, безсовісної, хитрої і несправедливої людини [5, с.103–104].

Етнічний (національний) стереотип – схематизований образ представника будь-якої етнічної спільноти, що зазвичай являє собою спрощене, іноді одностороннє або неточне (перекручене) знання про психологічні особливості й поведінку людей іншої національності. В основі етнічного стереотипу часто лежать упередження, що сформувалися на базі обмеженої інформації про окремих представників якої-небудь нації або народу. Виходячи з них, люди можуть робити упереджені висновки й невірно поводитися стосовно представників даної національної спільноти [6, с. 528].

Етнічний стереотип підрозділяється на два види: автостереотипи і гетеростереотипи.

Автостереотипи – це думки, судження, оцінки, віднесені до даної етнічної спільноти її представниками. Зазвичай автостереотип містить комплекс позитивних оцінок.

Гетеростереотип – сукупність оціночних суджень, що виносяться про інших народи представниками даної етнічної спільноти.

На відміну від автостереотипів, гетеростереотипи можуть бути як позитивними, так і негативними, залежно від історичного досвіду взаємодії даних народів. Етнічний стереотип містить у собі стійке ядро, певний комплекс уявлень про зовнішній вигляд представників даного народу, про його історичне минуле, особливості способу життя і трудових навичок. Іншою частиною етнічного стереотипу, крім ядра, є ряд мінливих суджень щодо комунікативних і моральних якостей даного народу. Мінливість оцінок цих якостей тісно пов'язана з мінливою ситуацією в міжнаціональних і міждержавних відносинах. Адекватність дотримання етнічних стереотипів надзвичайно проблематична. Таким чином, слід вважати, що етнічний стереотип – це відбиття минулого й сьогодення, негативного й позитивного досвіду взаємовідносин народів [5, с.103].

Серед найбільш істотних властивостей етнічних стереотипів виділяють їх емоційно-оцінний характер. Навіть опис рис «заряджено» оцінкою: явно або приховано вона присутня в стереотипах, необхідно тільки враховувати систему цінностей групи, серед членів якої вони поширені. Іншою важливою властивістю етнічних стереотипів вважається стійкість і навіть ригідність до нової інформації. Але стійкість стереотипів все-таки відносна: при зміні відносин між групами або при надходженні нової інформації її склад і навіть спрямованість можуть змінюватися. Слід зазначити, що стереотипи можуть трансформуватися і поступово. Ще одна властивість соціальних стереотипів, яка входить майже в усі визначення, – погодженість, тобто високий рівень єдності уявлень серед членів стереотипізуючої групи. Вважається, що стереотипи дійсні, якщо існує одна думка між двома групами щодо рис третьої. Ознакою істинності пропонується вважати і погодженість між сприйняттям групи самої себе і її сприйняттям іншою групою [11, с. 47].

Уявлення про власну й іншу етнічну групу утворюють систему етнодиферинціюючих ознак і етнічних стереотипів – образів, що регулюють сприйняття й поведінку людей у міжетнічному спілкуванні.

Дослідження етнічних стереотипів болгар проводилося автором самостійно під методичним керівництвом професора Інституту соціальних наук Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова В.М. Онищука в рамках проекту «Етнічність в сучасному суспільстві» на матеріалах, отриманих методом формалізованого інтерв'ю жителів Одещини протягом 2008–2009 рр. в різних територіальних районах компактного проживання болгар – Арцизький, Болградський, Ізмаїльський, Тарутинський; та дисперсного проживання – м. Одеса. В основу вибірки була покладена одна основна ознака – етнічна належність. Вибіркою було охоплено 50 осіб різного віком від 18 років і старші, різної статі та виду діяльності.

У контексті міжгрупових відносин стереотипізація виступає в ролі одного із центральних соціально-перцептивних процесів, які регулюють сприйняття і ставлення представників контактуючих груп. У нашому дослідженні найважливішим завданням було виявлення уявлень болгар про власну групу (інгрупу) і уявлення про інші, зовнішні групи (аутгрупи). Образи «Ми» і «Вони» будуть виступати для

нас найважливішими показниками взаємин між контактуючими співтовариствами і, тим самим, показниками успішності або неуспішності адаптації болгар в українському середовищі.

Звернемося до отриманих результатів. Болгарам, які потрапили в нашу вибірку, пропонувалося назвати 5–6 визначень, найбільш характерних, на їхню думку, для представників титульної національності, а також для своєї етногрупи.

Для узагальнення отриманих даних використовується процедура контент-аналізу. Подібне запитання може варіюватися. Риси «портрета» національного характеру не нав'язувалися респондентам, а створювалися ними самими.

В автостереотипах болгар відзначається явне домінування позитивних рис і характеристик над негативними.

Позитивні риси – енергійні, активні, освічені, ерудовані, інтелігентні, високопрофесійні, чуйні, працьовиті, дружелюбні, відповідальні, здатні до співучасті, співпереживання, надання допомоги, тактовні, принципові, самостійні, гостинні.

Негативні риси – відсутність відчуття «свого дому», скривджені (туга й біль в очах, розпач і безвихідність), озлоблені, незадоволені, незахищені, зверхтерпеливі.

Перевага позитивної інгрупової самооцінки – це яскраве підтвердження того, що в опитаних нами болгар розвинене почуття «ми», що в процесі їх адаптації в дію вступили механізми психологічного захисту особистості – механізми внутрішньогрупової сугестії, спрямовані на зімкнення групи, на підвищення позитивної ідентичності її членів.

Гетеростереотипи болгар про українців також можна розділити на позитивні й негативні.

Позитивні риси – добрі, чуйні, привітні, терплячі, витривалі.

Негативні риси – жадібні, розраховують вигоду, ледачі, непостійні, одноосібники, консервативні, несамостійні.

Переважання негативних гетеростереотипів говорить про активізацію захисних психологічних механізмів зовнішньогрупової контрсугестії, що свідчить про опір болгар інокультурному впливу, про неадекватність міжгрупового сприйняття. Негативний образ іншого, як відомо, це психологічна реакція на суб'єктивні труднощі адаптації в інокультурному середовищі. Для болгар, здавалося б, абсурдно вважати українське середовище інокультурним оточенням. Але в цьому випадку йдеться про наявність певної соціокультурної дистанції між болгарами й українцями. Звідси включення механізмів психологічного захисту, який проявляється у внутрігруповому оточенні для збереження своєї індивідуальності й підвищення її позитивності будь-якими способами: від завищення оцінки своєї групи до заниження оцінки аутгрупи.

Природно, що й поведження наших інформантів, їх вербальні і невербальні прояви в ситуації інтерв'ювання не залишилися непоміченими нами. Так, болгар зазнавали труднощів і коливання в приписуванні тих або інших якостей. Деякі з них тільки в процесі дослідження вперше задумалися про це й спробували

проаналізувати й узагальнити свої спостереження. І навпаки, опис портрета українців відбувався швидко і не викликав ускладнень.

Виходячи з вищесказаного, можна зробити висновок, що респонденти схильні підносити власний народ не за рахунок зменшення його недоліків, а виключно за рахунок сильного перебільшення його достоїнств.

Найбільш значимими в образі болгар стали, насамперед, їх позитивні характеристики: гостинність, дружелюбність, гуманність, доброта, чуйність. Навіть при простому порівнянні якостей, що становлять два стереотипи, видно, що вони являють собою взаємодоповнюючі образи: жодна з якостей не тільки не повторюється, але всі вони належать до різних бінарних опозицій.

Підводячи підсумок потрібно сказати, що етнічні стереотипи являють собою комплекс елементів духовної культури, зафіксований на рівні етнічної самосвідомості, що відтворюється в моноетнічному середовищі в процесі соціалізації, що проявляється в повсякденному житті представників етносу. Етнічні стереотипи закріплюються традиціями, стають для етносу своєрідною ідеологією, провідником і обґрунтуванням дії представників етносу по відношенню до представників інших соціальних груп і етносів.

За механізмом функціонування етнічні стереотипи підрозділяють на стійкі та змінні. Етнічні стереотипи першої групи формуються століттями, переходять у ранг міфологізованих, що не піддаються культурним змінам, незважаючи на вплив інформаційної культури. Етнічні стереотипи другої групи формуються в процесі міжкультурної комунікації, етнічних зіткнень, за допомогою засобів масової комунікації і є рухливими й мінливими.

Механізм функціонування етнічних стереотипів у суспільній свідомості й самосвідомості обумовлений виконанням таких функцій: збереження й захист етнічної ідентичності; етноінтегруюча; адаптаційна; регулятивна. Етнічні стереотипи виступають культурним бар'єром для захисту особистості й засобом її самоствердження як у своєму етнічному середовищі, так і в іноетнічному. Завдяки етнічним стереотипам представники будь-якого етносу можуть почувати себе безпечно в тому становищі, яке займають в соціальній стратифікації. У сучасному світі етнічні стереотипи включені в ідеологічну сферу і є ефективним інструментом ідеологічної боротьби.

Етнічні стереотипи в культурі міжетнічного спілкування мають програмуючий характер, тому що мають можливість передбачати можливі варіанти поведінки представників етносів у міжособистісних і міжетнічних контактах. Як елемент духовного життя суспільства культура міжетнічного спілкування припускає створення духовних цінностей особливого роду, у яких закріплені загальнолюдські стереотипи як обов'язкові умови взаємодії різних етносів.

За допомогою етнічних стереотипів культура людських відносин акумулює в собі досвід, набутий в процесі взаємодії етносів у різних сферах життєдіяльності – матеріальній, духовній, політичній – і тих конкретних формах взаємовпливу, які складаються в процесі цієї діяльності.

Поворот у бік загальнолюдських цінностей змінив і внутрішню обмеженість індивіда, збільшивши його етнічну самосвідомість від урівнювання. Етнічна специфіка, раніше розчинена в ідейно-політичних настановах і концепціях, набула для індивіда особливу значимість. Зміцнена етнічна свідомість і самосвідомість стимулювала історичну й культурну пам'ять етносів, що знаходить вияв у прагненні до збереження неповторної духовної культури, етнічних цінностей, рідної історії й мови. І в цих умовах розгляд ролі етнічних стереотипів поведінки й мислення як феноменів духовної культури безпосередньо в їхній етнічній специфіці бачиться важливим завданням, що має безпосереднє суспільно-практичне значення. Водночас, ряд аспектів цієї проблеми досліджено недостатньо, і це може бути перспективою подальших вивчень, у першу чергу:

- аналіз впливу етнічних стереотипів мислення на формування етнічної самосвідомості;
- дослідження соціокультурних основ формування етнічних стереотипів поведінки;
- вичленовування регіональних особливостей формування етнічних стереотипів.

Заявлені проблеми припускають і їх аналіз, на основі якого дослідницька робота може бути продовжена в рамках етнології, соціології, культурології та інших суміжних наук.

-
1. *Андреева Г.М.* Социальная психология / Г.М. Андреева. – М., 2000.
 2. *Арбенина В.Л.* Этносоциология / В.Л. Арбенина. – Х., 2009.
 3. *Арутюнян Ю.В.* Многообразие культурной жизни народов СССР / Ю.В. Арутюнян, Л.М. Дробижева. – М., 1987.
 4. *Бандурка А. М.* Этнопсихология / А. М. Бандурка, В.А. Друзь – Х., 2000.
 5. *Баронин. А.С.* Этническая психология / А. С. Баронин. – К., 2000.
 6. *Крысько В.Г.* Социальная психологи : словарь-справочник / В.Г. Крысько. – М., 2001.
 7. *Крысько В.Г.* Этнопсихология и межнациональные отношения / В.Г. Крысько. – М., 2002.
 8. *Маликова Н.* Парадоксы межнационального общения / Н. Маликова. – М. ; Л, 1992.
 9. *Мид М.* Культура и мир детства. / М. Мид. – М., 1988.
 10. *Сикевич З.В.* Социология и психология национальных отношений. – СПб., 1999.
 11. *Стефаненко Т.* Механизмы межгруппового восприятия в межэтнических отношениях / Т. Стефаненко. – М., 2000 .
 12. *Стефаненко Т.Г.* Этнопсихология / Т. Г Стефаненко. – М., 1999.
- Отримано 08.06.10*

Н.А. Никон

ЭТНИЧЕСКИЕ СТЕРЕОТИПЫ В СОЗНАНИИ БОЛГАР

В статье рассматриваются основные особенности формирования, функционирования и роль этнических стереотипов в сознании. На основе материала, полученного в ходе интервьюирования болгар, проживающих на территории Одесчины, изучены их авто- и гетеростереотипы, сформировавшиеся в результате взаимодействия культур.

Ключевые слова: межэтнические отношения, взаимопроникновение культур, этнический (национальный) стереотип, автостереотип, гетеростереотип, «портрет» национального характера.

N.A. Nikon

ETHNIC STEREOTYPES IN CONSCIOUSNESS OF BULGARIANS

In article the basic features of formation, functioning and a role of ethnic stereotypes in consciousness are considered. On the basis of a material received during interviewing of Bulgarians of Odessa living in territory their auto- and heterostereotypes generated as a result of interaction of cultures are studied.

Keywords: interethnic relations, interosculation of cultures, an ethnic (national) stereotype, an autostereotype, a heterostereotype, “portrait” of national character.